

## ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ԲԱԿՈՒՆՑԻ «ԿԱՐՄՐԱՔԱՐ» ՎԵՊԻ ՇՈՒՐՋ

*Տեսնում եմ ահա գյուղերը մեր խեղճ,  
Եվ թուխ դեմքերն այն տխրության սովոր,  
Իմ ժողովուրդը անել վշտի մեջ,  
Երկիրն իմ անբախտ եւ աղետավոր:*

*Վահան Տերյան*

1920-ական թվականներին Բակունցն ուներ ընթերցողների լայն շրջանակ եւ մեծ հեղինակություն: Հրապարակի վրա էին նրա առաջին ակնարկներն ու չքնադ պատմվածքները, «Մթնածոր» ու «Սպիտակ ձին» ժողովածուները: Ասել է, թե մեծ գրողը գրականության մեջ, իր առաջին իսկ երկերով, ստեղծել էր գյուղական կյանքի կացության եւ կեցության, հողի եւ մարդու, հասարակական հարաբերումների՝ քաղցրություններով ու դառնություններով միահյուսված անզուգական պատկերասրահը: Եվ, սակայն, տասնամյակի երկրորդ կեսի նոր իրականությունը գրողին կանգնեցնում է նոր խնդիրների առաջ, որոնցով էլ պայմանավորված է նորից գյուղաշխարհին վերադառնալու անհրաժեշտությունը: Եվ գրվեց «Կարմրաքարը»: Փոխվել էր ժամանակը, փոխվել էին հասարակական հարաբերությունների բնույթն ու հատկապես՝ տնտեսաձեւը: Գրականության վավերականությունը պահանջում էր սեփական դիրքորոշում: Բակունցի այս երկը երկխոսություն է ժամանակի եւ իրականության տարաբնույթ, բայց եւ միագիծ ծավալումների շուրջ: Գրողի այս կամ այն գործը գիտականորեն արժեւորելու համար անհրաժեշտ են մի շարք գործոններ, որոնց մեջ առաջնահերթ դերակատարություն ունեն նյութի հղացման պայմանները<sup>1</sup>: Հարկավոր է դիտարկել, պարզաբանել այն իրական դրդիչները, որոնք գրողին մղում են ստեղծագործելու, որոշակիացնելու ժամանակի առաջադրած խնդիրների եւ հարցադրումների խժժվածքում գրողի ուշադրությունը՝ ո՞ր եւ ինչպիսի՞

<sup>1</sup> Վախթանգ Անանյան, հ.3.:

հարցերի վրա է կենտրոնանում, ո՞ր է տանում դրանց զարգացումների տեսլականը, որով հրժվում են փառամոլության տենդով տարված անտաղանդ գրչակաները, տազնապում՝ երկրի ու ժողովրդի ծակատագրով մտահոգ գրողները: Բակունցն այդ տարիներին բուռն եռանդով նվիրվել էր գյուղատնտեսության զարգացման գործընթացին, աշխատում էր գյուղատնտեսության մեջ արմատավորել ինչ-ինչ զարգացումներ, զբաղվում վիկի, վարունգի, ծակնդեղի, կորնգանի մշակության հարցերով: Դեռ ավելին, նա հիմնադրեց «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարը, պաշտոնապես զբաղվում էր հողաչափումների, նոր կազմավորվող խորհրդային տնտեսությունների տարածքային բարդ ու վիճահարույց սահմանագծումների կանոնակարգման խնդիրներով: Ասել է թե նա լայն շփումների մեջ էր մարդկանց, ժամանակի առաջադրած խնդիրների, կոլեկտիվացման գործընթացն իրականացնող քաղաքական վայրիվերումների, կատարվող իրադարձությունների հետ: «Կարմիր Քրդստանի» (այն ժամանակ կարմրագգեստ կեղծարարներն այդպես էին կոչում Ադրբեջանի՝ Չայաստանի հետ ունեցած սահմանամերձ տարածքները) ներկայացուցիչ Կարաեւը, հաճախ անտեսելով տեղում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները, վերադառնում էր Բաքու, հետ գալիս՝ «սահմանները վերաճշտելու» նոր հանձնառությամբ, ինչը եւ նրան հաջողվում էր բոլոր պարագաներում: Միով բանիվ, Չանգեզուրի եւ հորինովի Քրդստանի սահմանները ճշտելու խնդիրներում, ինչպես նշում է մեծ գրողը, միշտ տանով էր տալիս Չայաստանը: «Ամենից մեծ սխալն այն է եղել, - գրում է Բակունցը, - որ հանձնաժողովը փաստորեն ազգային սահման գծեց՝ թուրք գյուղերը թողնելով Ադրբեջանի կողմը, հայ գյուղերը՝ Չայաստանի: Այս ձեւի դեմ ես բողոքել եմ շատ անգամ հանձնաժողովում»<sup>1</sup>: Հին, ինչպես աղետաբեր, այնպես էլ հերոսական իրողությունները թանձրանում են նոր դառնություններով: Չանգեզուրի սահմաններից դուրս մղված քոչվորները նորից վերադառնում եւ վերահաստատվում են փոքրիկ աուլներում, գետափերին, ժանապարհների եզրերին եղած դշաղներում, որոնք գյուղ անվան տակ մտան Ադրբեջանի կազմի մեջ՝ իրենց հետ տանելով հրաշալի անտառներ ու բարեբեր հողատարածքներ: Ավելին, վերադառնում էին Սիսիանից հեռացած քոչվորները՝ սեփականելով հսկայական արոտավայրեր: Հայոց նկատմամբ կազմավորված այս վերաբերմունքը հայ կոմունիստների՝ նախապես որդեգրած քաղաքականության արդյունքն էր: Նրանք (չհաշված առանձին բացառություններ՝ Ծախումյան, Մյասնիկյան) մշտապես պատրաստ էին ազգային շահը զոհաբերել սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար: Բակունցը նուրբ եւ զգայուն մարդ էր:

<sup>1</sup> Բակունց, հ.4, էջ 486:

Անշուշտ, նա վիրավորված էր խորհրդային իշխանության հաստատման արշալույսին հայ կոմունիստների դրսևորած ապագգային. անշրջահա-  
յաց, թուլամորթ, ըստ էության դավաճանական վարքագծից եւ թույլ  
տված սխալներից: Նրանք զբաղված էին ոչ թե հայրենիքի ճակատագ-  
րով, այլ հեղափոխական դիրեկտիվները հաստատելու փորձառությամբ  
եւ առաջնորդվում էին Բաքվից թելադրվող քաղաքականությամբ:  
«Ազգային նիհիլիզմով» ակտիվացված հայ բոլշևիկները, - ինչպես  
նկատում է Սիմոն Վրացյանը, - ամեն ինչ ենթարկել էին «.....համաշխար-  
հային հեղափոխության ուրվականին»: Այստեղ կա մի շատ նուրբ հան-  
գամանք: Սահմանագծումների մեջ առաջացած վեճերի ժամանակ  
Կարաեփն մշտապես զորավիզ էր լինում Անդրկենտգործկոմի լիազոր  
Կոչետկովը: Ասել է թե Ադրբեջանի կողմից յուրացվող հայոց հողատա-  
րածքները վերեններից երաշխավորված եւ Անդրերկրկոմի կողմից վար-  
վող պետական քաղաքականություն էր: Առաջին հայացքից կարող են  
ավելորդ թվալ մեր կողմից արված այս համառոտ անդրադարձումները,  
բայց հընթացս ասեմ, որ մենք խորապես կարետրում ենք նյութի նկատ-  
մամբ գրողի ունեցած տրամադրության, իրադարձությունների թողած  
տպավորության եւ դրանց հոգեբանական ընկալումների, անդրադար-  
ձումների բնույթը, որոնք խմորված են մեծ ու փոքր անարդարություննե-  
րից մինչեւ Անդրերկրկոմի՝ Հայաստանի նկատմամբ վարած նենգ ու  
դավադիր, ստոր ու քստմենլի վերաբերմունքով ու վարած քաղաքակա-  
նությամբ: Հարեւան հանրապետություններն ամեն ինչ անում էին իրենց  
կողքին ունենալ ծվատված ու թույլ Հայաստան, հնարավորինս յուրաց-  
նել սահմանամերձ տարածքներ: Սա վերեւից թույլատրված քաղաքա-  
կանություն էր: Այս քաղաքականությունը կարող էր փոխել կամ մեղմել  
միայն մեկ մարդ՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, որին, սակայն, ինչպես ժա-  
մանակին արձագանքեց Չարենցը, Ստալինի կարգադրությամբ սպա-  
նեց Բերիան: Նկատենք նաեւ, թե ինչպիսի խժդժություններ էին տեղի  
ունենում գրականության մարզում, որտեղ գրչակները խամաճիկային  
խանդավառությամբ ու հորթային հրձվանքով անգիջում պայքար էին  
սանձազերծել խանջյանի, Չարենցի, Բակունցի եւ նրանց համակիր տա-  
ղանդավոր մարդկանց նկատմամբ, որոնց ողջունած հեռուներն ամ-  
պոտվում էին կայծալնահար աղետներով: Իրականության հետ  
ունեցած այսօրինակ կենդանի շփումները, իրադարձությունների թողած  
տիրական ազդեցությունները, մարդկային ու ընկերային հարաբերու-  
թյունները, երկրում կատարվող գործընթացների նկատմամբ վարվող  
պետական քաղաքականության տեսանելի եւ, մանավանդ, անտեսանե-  
լի բազմաթիվ գործոններից է մերանվում ստեղծագործող անհատի  
մտահղացումը եւ նրան մղում իրականության գեղարվեստական վավե-  
րացմանը: Հայրենի հողի ու ժողովրդի ճակատագրի շուրջ ունեցած

տագնապներն ու մտահոգություններն են կյանքի կոչում վեպի նախադրույթը եւ ստիպում գրողին գրել «Կարմրաքարը»: Վախթանգ Անանյանը հիշում է. «Կոլեկտիվացման եւ կուլակաթափության խառն օրերին մտավ խմբագրատուն. - Իսկական հեղաշրջում, - բացականչեց նա: - Աղքատներն ամեն տեղ կուլակների ունեցվածքը խլում, կոլեկտիվ սեփականություն են դարձնում... - Իսկ իրենց քշում են գյուղից, - ծիծաղելով ավելացրի ես: - Այո՛, սայլերի շարանը Սարդարապատից ձգվում է մինչեւ Երեւանի տակ... - Լավ է, լավ է, - ձեռքերս շփում էի ես: Նայեց ինձ հանդիմանաբլուր, թախիծով: - Իսկ գիտե՞ս, որ չորի հետ թացն էլ են վառում... Ամենղներ էլ կան, երեխաներ, կանայք... Գնամ Աղասու մոտ»<sup>1</sup>: Գյուղի եւ գյուղացիության նկատմամբ պետության կողմից վարած այս բարբարոս վերաբերմունքն ու նոր հիասթափությունները խմորվում են հին դառնություններին եւ գրողի տեսլականը դարձնում ավելի քան ողբերգական: Բակունցը, ինչպես նկատում է Դավիթ Գասպարյանը, գուցե եւ կոլեկտիվացմանը դեմ չէր: Նա նույնիսկ կյանքի կոչեց փոքր-ինչ հայոց հին համայնքը հիշեցնող «խոտորջրի կոմունան», բայց խորապես դեմ էր կոլեկտիվ տնտեսությունների այդօրինակ իրականացման մեթոդներին: Այս խնդիրն ավելի քան խորքային էր: Իհարկե, ինչ-ինչ մոտեցումների նկատմամբ պետության դրսևորած հանդուրժողականությունը, աղքատներին արտոնված բարբարոս ազատությունները փոխադարձվում էին կոլեկտիվացումն իրականացնելու կոմունիստական ծրագրի անհրաժեշտությամբ: Դա «բուլշեփկյան խաբկանք էր, քաղաքական աժպարարություն»: Բակունցն ավելի քան համոզված էր, որ կոլեկտիվացման բուն նպատակն ազգային համայնքների փոշիացումն է, ազգերի ուծացման հեռահար նպատակների առաջին արարը: Կոլեկտիվ տնտեսությունները կազմավորվում էին կոշտ ու կոպիտ, բռնի ու դաժան միջոցներով: Կամավորականության սկզբունքը փոխվեց պարտադրանքի: Խուսափողները, տատանվողները որակվեցին իբրեւ դասակարգային թշմամիներ: Սարդիկ դատապարտվում էին գնդակահարության, լավագույն դեպքերում՝ աքսորի: Կոլեկտիվացումը կործանում է գյուղը, ոչնչացվում են անհատ տնտեսությունները, երկիրը շենացնող մարդիկ՝ մեծ ու փոքր, ընտանիքներով աքսորվում Ալթայ, վրդովվում էին երկրի բախտով ապրող մարդիկ: «Չարենցը գնացել է ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախկին քարտուղար ընկ. Կոստանյանի մոտ եւ խիստ վրդովվել է Հայաստանում անցկացվող կոլեկտիվացումից՝ ասելով, որ կուսակցությունը Հայաստանում կիրառում է մոսկովյան օրինակները, կործանում է գյուղական աշխատասեր տնտե-

<sup>1</sup> Վախթանգ Անանյան, հ.3, էջ 295:

սությունները եւ գյուղացիներին հասցնում սովամահության»<sup>1</sup>: «Կուսակցությունը Հայաստանում կիրառում է մոսկովյան օրինակներ»։ Չարենցյան այս խորունկ դիտարկումը մեզանում դարձել էր արատավոր սովորություն։ Հայ կոմունիստների՝ ի սկզբանե որդեգրած այս արատավոր ու աղետաբեր, ստրկամտության եւ քծնանքի սինդրոմով ախտահարված սովորությւթ։ Ինչ կատարվում էր Ռուսաստանում, պիտի տեղի ունենար մեզանում։ Կուսակ, կուլակություն, կուլակների դասակարգ. սրանք տիպիկ ռուսական երեւոյթներ են՝ կազմավորված 1861թ.-ից, որ աննախադեպ եռանդով ընդունվում են մեզանում եւ «ռուսական շարլոնով» անգիջում պայքար սկսում չեղած դասակարգի դեմ։ Սա աղետաբեր սխալ էր, որի արդյունքում գնդակահարվում, արքորվում էին ձեռներեց, ստեղծող, հողագործ ու արարող մարդիկ։ Ինչպե՞ս կարելի է, որ հեղափոխություն կատարած երկրում կուլակություն, դասակարգային թշնամիներ չլինեն, - այսպես էին մտածում հեղափոխությունը երկիրներումծած հայ կոմունիստները։ Գյուղական կյանքի այսօրինակ անխիղճ ու կործանարար ավերակումների ժամանակ, բնականաբար, ժողովրդի ճակատագրով մտահոգված գրողը համադրում է դարերի հոլովույթում կայացած, կազմակերպված գյուղական համայնքը՝ նոր ձեւավորվող տնտեսաձեւի հետ։ Պատմական փորձառության եւ արդիական գործառության այսօրինակ համադրումն իրենց զուգահեռների հետագծում որոշակիացնում են իրականության վավերական ժմարտությունը։ Բացվում է մի կողմից՝ անհատ ու համայնք, մյուս կողմից՝ անհատ ու կոլտնտեսություն հարաբերումների համընդհանուր, բայց եւ երկատված դաշտանկարը ծավալվող իրադարձությունների հակամետ հոսքերի մեջ։ Անշուշտ, ինչպես ժամանակի, այնպես էլ այսօրվա ընթերցողի հայացքի առաջ տեսանելի են դառնում գրվածի ու «չգրվածի», հնի եւ նորի համադրման արդյունքում ստացված տեքստային եւ ենթատեքստային տարբերությունները։ Միջանկյալ ասեմ, որ այս կարգի մոտեցումը հուշում է, թե ինչպիսի բովանդակություն պիտի ունենար վեպի՝ առայժմ կորսված հատվածը։ Երբ հայտնի են վեպի գրության ժամանակը, երկրում կատարվող իրադարձությունների, քաղաքական ու տնտեսական վայրիվերումների ընթացքը, գրողի աշխատանքի եւ զբաղվածության բնույթը, գրական մտահղացման դրդապատճառներն ու հանգամանքները, գրողի ստեղծագործական բնավորությունն ու մարդկային նկարագիրը, վերոհիշյալ ենթադրությունը դառնում է համոզմունք։ Բակունցը ոչ միայն նորից նկարագրում է հին գյուղն ու նահապետական բարքերը, այլեւ գրում է խորապես արդիական, իր ժամանակին հա-

<sup>1</sup> Դավիթ Գասպարյան. «Ակսել Բակունց», Երեւան, 2009թ., էջ 142:

մահունչ վեպ՝ աշխատելով ցույց տալ «ծնակուտային» կյանքի վերափոխման բնականոն ընթացքը, որ փոշիացավ, խարդախվեց բուլշեփյան հեղափոխությամբ, կոլխոզային շարժումով, օրվա իշխանությունների աղետաբեր, կոշտ ու կոպիտ, բռնի ու բարբարոս միջամտություններով: Բակունցն իր մտածողությամբ, իրականության նկատմամբ ունեցած հայեցակարգով համընդհանուր աղմկարարության մեջ առանձնանում է իր համձարեղ ներքնատեսությամբ: Նորից հիշենք երիտասարդ Անանյանի հետ ունեցած գրույցի վերջին տողերը. «Նյութը իմ մեջ հասունանում է օրերի, շաբաթների, երբեմն ամիսների ընթացքում, - բացատրում է Անանյանին, - թող հասունանա, դեռ գրիչ չեմ վերցնում: Գծագրվում է սյուժեն, գուցե մղկտաս, ցավ զգաս քո՝ իմ նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի համար»: Ասել է թե երիտասարդ Անանյանը հետո է զգալու կոլեկտիվացման տարիներին կատարված խժժոթությունների ողբերգական ընթացքն ու ծանր հետեւանքները: Այս եւ վերոհիշյալ փաստարկումները հուշում եւ հաստատում են, որ մեծ գրողի ստեղծագործական մտահղացման հիմնադրույթը պիտի բացվի, ծավալվի, զարգանա հնի եւ նորի համադրման զուգահեռներում: Վեպը սկսվում է Կարմրաքար գյուղի մասին եղած հիշատակումներով: 1823թիվ. ապրիլի 17-ին գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովին ուղղված «ռապորտում» նշվում է, որ «...այն ժամանակ Կարմրաքարն ուներ 19 ծուխ, որոնցից հարկատու չէին միայն 3 ծուխ», եւ որ գյուղը «միայն երկու բարակ կածանով էր կապվում աշխարհի հետ»: Գյուղի հիմնավորման շուրջ տեր Գետրգի հիշատակած փաստարկներին մշտապես հակադրվում է Ավան ամին եւ բերում իր փաստարկը, կարծում, որ գյուղի հիմնադիրը մի գնչու է եղել, այլապես, - խելքը գլխին մարդը չի գա էս քար ու քլի մեջ տուն շինի... եւ կարծում՝ «Կարմրաքարն ապրելու տեղ չի»: Սակայն պարզվում է, որ ծանր ու դժվարին ժամանակներում 19 ծուխ ունեցող Կարմրաքար համայնքը «հիմա ունի 110 խարջ տվող տուն»: Ծխերն ավելացել են, հողատարածքը մնացել է նույնը: Սա բնականոն զարգացման գործընթաց է, որ իր հետ բերում է նոր խնդիրներ, որոնք իրենց լուծումը պիտի գտնեն թե՛ համայնքի ներսում, թե՛ համայնքից դուրս, մանավանդ, երբ գյուղը քաղաքի հետ կապող «երկու բարակ կածանի» փոխարեն արդեն գործում է լայն ու բանուկ ճանապարհ: Հայոց գյուղերն ունեն իրենց հավաքատեղին: Մարդիկ գալիս են աշխատանքից, մտնում տուն եւ ապա իջնում գյուղամեջ: Կարմրաքար գյուղի հավաքատեղին Բոլոր քարն է, որի շուրջ նստած մարդիկ զրուցում են առօրյա խնդիրների, հոգս ու կարիքի, դժվար ապրուստի, գյուղի անցյալի, ներկայի եւ անորոշ ապագայի մասին: Ովքեր են այս մարդիկ. ազնիվ ու շիտակ, խոսքաշեն ու արդարամիտ, մաճկալ եւ այգեգործ, սերմնացան ու հնձվոր, ջրաղացպան ու դարբին, որ անձանձիր լսում են նույն զրույցները՝ իրենց հոգի-

ցերում խտացնելով անարդարության նոտաներն ու անբավարարվածության զգացումները, միաժամանակ շարունակում տարուբերվել ինքնաբավ ծուկության նիրհի մեջ: Գյուղն անտառի մեջ է, բայց տները՝ խարխուլ, փողոցները՝ անբարեկարգ, սելավները՝ անկառավարելի: Ամեն ինչի շուրջ զրուցող այս մարդիկ զգուշանում են որեւէ խոսք ասել հոջա Յիբանի եւ նրա որդիների մասին, մասնավորապես, երբ զրուցատեղում հայտնվում է նշանավոր ընտանիքի ծառա Գողին: Նրանք համակերպվել են իրավիճակին եւ հաշտություն կնքել աղքատության հետ, չեն տեսնում իրենց կյանքն ու կենցաղը բարեւավելու եւ ոչ մի ծանապարհ: Բայց այդ ծանապարհը կա, այն գտել է Յիբանը, եւ այդ ծանապարհով են գնում նրա որդիները: Դա բարոյական է, թե՛ անբարոյական, արդա՞ր է, թե՛ անարդար, երկու պարագայում էլ դա է ժամանակի թելադրանքն ու պահանջը: Եթե հանկարծ մի հրաշքով այս պատումի մեջ հայտնվեր աստվածամերձ տարածքներում հանգրվանած Աթա ապերը, պիտի զայրալից շեշտադրությամբ պատգամեր. «Աշխատեք է՛, դո՛ւք էլ աշխատեք»՝ այս դեպքում Մելքումովների («Կյորես») փոխարեն մատնացույց անելով Յիբանին եւ նրա որդիներին: Յիբանի եւ նրա որդիների նկատմամբ չարության եւ նախանձի թեւած, մի կծծի երանգ կա, որ գնալով ավելի է թանձրանում, ինչքան առաջադիմում է Յիբանի ընտանիքը, այնքան ավելանում են բամբասանքները: Այս անբարյացակամ վերաբերմունքը բնավ էլ կապ չունի դասակարգային ինչ-ինչ մոտեցումների հետ: Դա մարդկայնորեն հասկանալի սովորական երեւոյթ է: Դժբախտաբար, բայց եւ հասկանալի պատճառներով, պետական քաղաքականության տիրական ազդեցությամբ այս վերաբերմունքն ինչ-ինչ հավելումներով ժառանգեցին «Կարմրաքար» վեպը քննության ենթարկած գրականագետները՝ քննադատության թիրախ դարձնելով Յիբանին եւ նրա ընտանիքը՝ անտեսելով պատմության, հասարակական հարաբերությունների շրջադարձային փուլերը եւ դրանց առանձնահատկությունները: Պատմականորեն ձեւավորված համայնքներում առանձնանում են բարգավաճ ընտանիքներ, ընդունակ, ծարպիկ ու բանիմաց, նախաձեռնող ու գործարար մարդիկ, ովքեր աստիճանաբար լայնացնում են իրենց գործունեության տարածքը. սա է կյանքի զարգացման բնականոն ընթացքը: Համայնքներում անհատները բացարձակապես ազատ են, յուրաքանչյուրն ինքն է ընտրում իր գործունեության միջավայրը, զբաղմունքի կերպն ու եղանակը: Նրանք կաշկանդված չեն կոլխոզային կանոնադրքերով: Նոքար կլինի, թե շահութաբեր գործարար, առետրական կլինի, թե սղոցարան կառուցող՝ ինքն է որոշում իր անելիքը: Սա ընդհանրական երեւոյթ է, կյանքի վերելքը պայմանավորող չհամակարգված գործընթաց: Ապրելակերպի ծույլ ու ծանրաքաշ ընթացքի ներքին շերտերում դանդաղ, բայց եւ ան-

վարան խմորվում էր կյանքի վերափոխման հրամայականը: «...Ոմանք հարստանում էին, ոմանք՝ աղքատանում, ....ընկնում էին, բարձրանում: Մեկը մյուսին ոտնատակ էր տալիս»: Այսպիսին է ժամանակը, եւ այս ժամանակի ծնունդն էր Հիբանը: Այս գործունյա ու ճարպիկ մարդու կերպարը պետք է ըննության ենթարկել ստուգապես ճշգրտված ժամանակի եւ առաջադրած հարցադրումների, նորացվող հարաբերությունների ու պայմանների համատեքստում: Մարդն իր բնույթով անփոփոխ է, միջավայրն է նրան փոփոխության ենթարկում, ավելի ստույգ՝ սրում, ակտիվացնում նրա հոգեկերտվածքի այս կամ այն հատկանիշը, պայմանավորում մարդկանց ու միջավայրի, ինչպես եւ ընտանիքի անդամների ու տան ծառաների նկատմամբ ունեցած հարաբերությունների եղանակը: Հիբանը բակուցյան պատումի մեջ հայտնվում է, եթե կարելի է այսպես ասել, իբրեւ պատրաստի կերպար. խիստ, դաժան, անգիշում ու հաշվենկատ, անհանգիստ գործարար՝ կուտակելու անսահման ցանկությամբ: Նա ժառանգություն ստացած պապենական խարխուլ տունը դարձրել էր նոր, պարսպապատ ապարանք, որ իր «մեծությամբ եւ նստվածքով հետ էր մնում միայն եկեղեցուց»: Հիբանը գործի մարդ է: Նա ամենուր փնտրում է իր շահը եւ չի ներում հարազատ որդիների անշահ գայթակհություններն անգամ: Անկարելի է նրան պատկերացնել Բոլոր քարի շուրջ հավաքված համագյուղացիների մեջ: Նա այդ մարդկանց հետ շփվում է միայն պարտքով փող տալիս եւ տոկոսներ ստանալիս: Այդ ճարպիկ, մեծ ու փոքր խաբեություններով ընթացող գործառույթին մասնակից դարձնում Սկրտումին՝ նախապատրաստելով գալիք կյանքի համար: «Հիբանն աշխատանքից տուն գալուց... լսել էր զուռնայի ձայն. կամացուկ մոտեցել էր ձայնի վրա եւ տեսել, որ նվագողը որդին է՝ Սկրտումը՝ 10-12 տարեկան տղան: Հայրը գայրացել էր, ձեռքի գրվանքանոցը շարտել որդու վրա: Երկաթը կպել էր ծակատի անկյունին եւ ոսկորը ճեղքել: ...Այդ գիշեր Հիբանը ծեծել էր եւ կնոջը: - Էս լակոտն ինձանից չի... Ուրիշից ես բերել, շահն աղջիկ. իմ ցեղում զուռնա ածող չի եղել: ...Բայց հենց երեխան առողջանում է թե չէ, ձեռքերն իրար գարկելով՝ կնոջը հայտարարում է, որ Սկրտումի ոսկորն իրենից է...»<sup>1</sup>: «Հիբանի կինը ավելի կանուխ է մահանում, բայց տան կարգն ու կանոնը չի փոխվում»: «Դարձյալ գիշերները զարթնեցնում էր, գործի ուղարկում», ուր գնում էր՝ Սկրտումին տանում էր հետը, զրուցում, խրատում, սովորեցնում՝ ում հետ ինչպես վարվել: Աստիճանաբար Սկրտումի մեջ «զարթնում է փոքրիկ գազանը»: Հիբանը կուտակել էր մեծ հարստություն, որդիներին փոխանցել իր փորձը, ուղենշել նրանց ապրելու կերպն ու եղանակը, ինքն իր մեջ հաշտվել հակառակորդների հետ: Վերջին

<sup>1</sup> Բակունց, հ.3, էջ 114:

պահին. երբ մահամերձի սենյակն է մտնում Սկրտումը, «...հիվանդը ծռռով ետ է տանում գորգի ծայրը եւ ընկնում: Ու միայն Սկրտումն է տեսնում գորգի տակ ծածկված ինչ-որ բարակ կապոցներ»<sup>1</sup>: Անշփոթ, պարտքերը մարած, պարտականությունները կատարած, մի ներքին ինքնաբավ գոհունակությամբ կյանքից հեռանում է Հիբանը: Նա առեւտուր էր անում, բայց խանութ չուներ, եւ ծիծաղում էր «քաղաքի վաճառականների նիստուկացի վրա»<sup>2</sup>: Եվ, սակայն, կյանքի բնականոն զարգացման անվարան ընթացքը հասնում է գյուղ: Գյուղացիներն այլեւս իրենց կենցաղային կարիքները հոգալու համար քաղաք չեն հասնում: Նրա որդիները գյուղում բացել են խանութ՝ «եղբ. Մանգասարովների» ցուցանակով, վաճառում են «Յինդեյի» սատին, Մարոզովի «ամենապերվի հալավացու»: Ասել է թե ժամանակները փոխվել են փափուկ, անարյուն հերթագայությամբ, առանց կատակի զմեռների, առանց աքսորի ու գնդակահարությունների: Որդիները ժառանգել են հոր հարստությունը եւ այն օգտագործում են գյուղաշխարհի դժվարությունները մեղմելու համար: Այս, գուցե եւ աննշան, փոփոխությունները կատարվում են հորից որդիներին փոխանցված դրամով: «Խոջա Հիբանի մահից հետո այդ խանութն էր ավելացել Կարմրաքարում, որի շաքարն ու չիթը գնված էին այդ դրամով, որի մասին Խոջա Հիբանը իր վերջին ցանկությունն անգամ չկարողացավ որդուն հայտնել...»<sup>3</sup>: Հիբանի կերպարը քննադատության մեջ, իրավացիորեն, համադրվել է Մարկոս Ալիմյանի կերպարի հետ: Նրանց մարդկային նկարագիրն ու առեւտրականի վարքագիծը, գործունեության կերպարն ու կուտակումի տենչը եւ, հատկապես, փողի նպատակասլաց օգտագործման անտրոհելի պահանջը նույն զուգահեռականի վրա են: Մարկոս Ալիմյանի «կտակում» որոշակիորեն դրված են այն պայմանները, որոնց իրականացման դեպքում միայն Սմբատը բաժին կունենա հոր ունեցվածքից: Հիբանի պարագայում այդ «կտակային» պայմաններն ավելորդ են: Նրա որդիները ապրել եւ մեծացել են բնաշխարհում, հասակ առել խստաբարո հոր հայացքի առաջ, մտահոգվել հայրենի եզերքի խեղճությամբ: Բակունցագիտության մեջ Հիբանի կերպարը հանիրավի դարձել է քննադատության թիրախ: Մինչդեռ, մեծ գրողն ստեղծել է բանիմաց, խրթին պարագաներում արագորեն կողմնորոշվող, հնարամիտ, գործարար, ժառանգների վաղվա օրով մտահոգ, հեռատես հոր եւ, որ կարետոր է, աշխատող ու տնտես մարդու կերպար: Հիբանն ի՞նչ մեղք ունի, որ կողքիններն աղքատ են, որ ջրաղացպան Անդրիի տան գերանը պոկվել եւ ընկել է կնոջ գլխին: Այս հիա-

<sup>1</sup> Բակունց, հ.3, էջ 119:

<sup>2</sup> Բակունց, հ.3, էջ 121:

<sup>3</sup> Բակունց, հ.3, էջ 121:

նալի մարդը, ով պատմելու հրաշալի ծիրք ունի, անսահման բարություն, մտորումների ու խոհերի ինքնուրույն աշխարհ, երազելու անհատնում կիրք ու բանաստեղծի ոգի, բայց երբեմից չի մտահոգվել, ժամանակ չի գտել տան խարխուլ գերանը փոխելու համար: Երկիրը շենացնում են աշխատող ու տնտես մարդիկ: Այս բանաձեւումը ելակետային դրույթ է Բակունցի ստեղծագործության մեջ, եւ սա աշխարհայացքային խնդիր է: Հիշենք «Մթնաձոր» ժողովածուից «Զորբան» պատմվածքը, որի հերոսը մի ինքնատիպ Հիբան է: Օսեփը գյուղի հարուստներից է: Նրա տունն էլ գյուղի ծայրին է՝ ծանապարհի կողքին, եւ տարբերվում է մյուսներից կապույտ ներկած դարպասով: Ունի հրաշալի այգի, ինքնաբավ ընտանիք, աղքատներին օգնում է աշխատանքով, տոկոսով փող է տալիս, ավանսով՝ սերմացու, զբաղվում է առեւտրով, պահանջում, որ չքավորներն էլ հարկ տան, այլապես նրանք վարժվում են ծուլության<sup>1</sup>: Սա տնտես ու աշխատավոր մարդու պահանջ է: Ինչպես նկատում է բակունցագետ Եջորս Դավթյանը, «1925 թվականին՝ այս պատմվածքը գրելիս, Բակունցն արդեն գիտեր՝ մի քանի տարի հետո այդ «զորբաներին» վերացնելու են, համահավասարում են հայտարարելու, եւ գյուղը դեռ շատ երկար չի սթափվելու այդ արհավիրքից»: Դավթյանի այս եզրահանգումն էլ գալիս է հաստատելու «Կարմրաքար» վեպի մտահղացման, մեր՝ վերելում ասված կանխադրույթը, միաժամանակ հուշում վեպի չիրապարակված հատվածի շուրջ ունեցած մեր ենթադրության օգտին: Հիբանը բախտավոր մարդ էր: Նա մահացավ հարազատների ներկայությամբ սեփական տանը: Նա չբարձրաձայնած, բայց ներսում մի հպարտ զգացողություն ուներ, որ իրենից հետո որդիները պիտի շարունակեն իր գործը: Իսկ Օսեփը եւ նրա նման բազմաթիվ տնտես, երկիրը շենացնող, տնտեսությունը հասկացող, աշխատանքները կազմակերպող մարդիկ ո՞ր ձորերում, ո՞ր քարերի արանքում, ո՞ր թփերի տակ ոչնչացվեցին կարմիր կոմունարների մահաբեր գնդակներից: Ի՞նչ եղան այդ գնդակահարված մարդկանց ժառանգները: Նրանք արքայվեցին հեռու-հեռավոր տալգաներ, տարբեր ուղղություններով, մեռան անծանոթ ծամփեքին, օտար երկինքների տակ: Եւ քչերը վերադարձան՝ այլեւս վիատված, վախվորած, շատերը մնացին անհայտ ու անհասցե: Երկիրն ամայացավ, գյուղերը դատարկվեցին, հողը որբացավ, ժողովուրդը կրկին մատնվեց սովամահության: Կանայք ու երեխաներն էին մած բռնում, սերմ ցանում, ցանքս ու հունձ անում... մարդիկ խորթացան հանդ ու հողին: Ի դեպ, ամեն անգամ՝ «Կարմրաքար» վեպին առնչվե-

<sup>1</sup> Այդ մասին տե՛ս գրականության նկիրյալ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Եջորս Դավթյանի առաջաբանով եւ հետգրություն-մեկնաբանություններով հրատարակված Բակունցի «Մթնաձոր-Կյորես» գիրքը, 2007թ., Երեւանի պետական համալսարանի հրատարակչություն

յիս, հիշում եմ իմ՝ հեռվում մնացած պատանեկությունը: Տղաներով հաճախ էինք լսում մեր հայրերի, գյուղի ավագների զրույցները: Նրանք մեծ ավստոսանքով էին խոսում կոլեկտիվացման տարիների ողբերգական անցքերի մասին. նողկանքով հիշում «որոտման որդիներին» եւ նրանց չարագործությունները: Եարադրանքի ընթացքում մեկ-մեկ գրիչս փախուստ է տալիս, թվում է, թե կարդում եմ այս բարձրարվեստ վեպի չիրապարակված հատվածը, լսում խաչունց Բադու՝ Արարատ թռռանը հրաժեշտ տալու մղկտոցը, Եամխալ քեռու՝ գյուղից հեռանալու ավստսանքի կսկիծն ու զայրույթը, անտերացած հանդ ու հողի համատարած տխրությունը եւ, մանավանդ, մեծ գրողի տառապանքն ու հիասթափությունը: Իր շքեղաշուք պատկերներից մեկը Բակունցը վերջակետում է հետեւյալ տողերով. «Իսկ քիչ հետո, երբ խավարը թանջրացավ, ու ճրագները մեկ-մեկ հանգան, որպես հսկումի կրակ մնաց միայն անտառի խարույկը, որի շուրջբոլորը նստոտել էին խոզարածները, եւ Հիբանի ամարաթի լուսավոր պատուհանը, որ բլրի բարձունքից անթարթ աչքի պես դիտում էր գյուղին»: Իսկ պատուհանից ներս... փոխվել, նորացվել էին տան առարկաները, բայց մնացել էր տնտեսելու՝ Հիբանից ժռանց-գած սովորույթը: Հիմա Մկրտումն է մանրադրամները, «Սամավարի» փոխարեն, լցնում «գիպսե հորթի մեջ», պահում մատյան, որտեղ մանրամասնորեն, ինչպես Հիբանի ժամանակ, գրանցված են պարտատերերի անունները, եւ, որ շատ կարեւոր է, մշակվում է գյուղը շենացնելու ծրագիր: «Խոջա Հիբանի մահից հետո երկու եղբայրների մեջ լռելայն աշխատանքի բաժանում էր սահմանվել»: Քաղաքային կյանքի հետ կապված գործերը, պաշտոնատար մարդկանց հետ պարտադիր շփումները, խանութում առեւտուր անելը Եփրեմի պարտականությունն էր, գյուղի տնտեսության, վարուցանքի եկամուտը, քոչվորների եւ այլոց հետ հարաբերումները՝ Մկրտումի բաժինը: Ընտանիքում մեծի խոսքն օրենք է: Մկրտումը կարողանում է ի չիք դարձնել Եփրեմի՝ քաղաքի նկատմամբ ունեցած գայթակղությունը, նրան համոզում գյուղում սղոցարան կառուցել: «Կարմրաքարից լավ տեղ աշխարհումս ինձ համար չկա, - ասում է Մկրտումը, - թող ում գլուխը ցավում է, գնա քաղաքում դուքան դնի...», «.... Սշխատող մարդը քարից էլ նավթ կհանի», «Կարմրաքարի ի՞նչն է պակաս»: «Ապերը լավ էր ասում, թե նրանք մեզնով են ապրում»: «Հրեն ոսկին դռանդ թափած, սարքի, ստեղծի, թող քո անունն էլ բարձրանա, մի 20-30 աղքատներ էլ էն փշրանքովդ ապրեն, հորդ ողորմի տան»<sup>1</sup>: Դժվար էր Եփրեմին համոզելը, եւ, սակայն, Մկրտումը գիտեր եղբորը համոզելու, հոր կուտակած եւ իրենց աշխատանքով բազմապատկված փողերը քաղաքում քամուն չտալու գաղտնիքը: «Էս

<sup>1</sup> Բակունց, հ.3, էջ 133:

ո՞ւմ համար ենք աշխատում. ես ի՞նչ ունեմ մեջը: Մի դատարկ անուն է (նա երեխաներ չուներ): Թող քո ժառանգները մեծանան, տիրություն անեն»: Եղբորը եւ նրա երեխաների ապագան ապահով տեսնելու հոգատար վերաբերմունքը, գյուղին կապված մնալու համառությունը, իր գործնական ծրագրերի իրականացման հասարակական օգտակարության գիտակցումը, գյուղը շենացնելու, մարդկանց աշխատանքով բավարարելու մտահոգությունը, տոհմի անունն ու հոր հիշատակը պանծացնելու ցանկությունը որակներ են, որոնցով բնութագրվում են Սկրտումի անհատական նկարագիրն ու մարդկային խառնվածքը: Եվ, սակայն, Սկրտումի կերպարն էլ բակունցագիտության մեջ հանիրավի դարձել է քննադատության թիրախ: Եղբայրների մեջ շարունակում է ապրել ծարպիկ, աշխատասեր, գործարար Հիբանը, եւ տնտես հոր տնտես տղաներն անցնում են գործի: Սկրտումը հիանում է իր հայրենի եզերքի գեղեցկությամբ, ոգետրվում. «....Ինչ լավ է աշխարհը... Կարմրաքարը», բայց եւ ցավում, որ գյուղում «չեն սիրում իրեն եւ իրենց տունը»: Նա հանում իր ծրագրի իրականացման անտեսում է մարդկանց այդ նեղմտությունը: - Անհասկ մարդիկ... ես ձեզ ի՞նչ եմ արել... Սպասեք մի քիչ էլ... կտեսնեք, թե ես ինչ կանեմ, ես՝ Սկրտում Խոջա Հիբանի տղան...»: Բակունցյան տեքստի ենթաշերտերում զգացվում են գալիք արհավիրքները, գյուղի բնականոն զարգացման ընթացքը հեղափոխության միջամտությամբ փոփոխելու վայրագությունները: Կոլեկտիվացման կործանարար եռքի մեջ պիտի փոշիանան այն տնտես ու աշխատող մարդիկ՝ իրենց ունեցվածքով, ստեղծած կարելիություններով: Վերետում հիշատակված «անհասկ մարդկանց» նեղմտությունը պիտի շիկանա, վերածի «որոտման որդիների» կողմից հորինված դասակարգային պայքարի եւ իր ժանապարհին ոչնչացնի նյութատնտեսական, բարոյահոգեբանական, ազգային արժեքներն ու ժողովրդին մատնի սովամահության: Գյուղում կատարվող գործողությունները՝ իրենց ներքին տրամաբանությամբ, լայնացնում ու խորացնում են գալիք իրադարձությունների տարածական ընդգրկումների ողբերգականությունը: Դա զգացվում է ոչ միայն տեքստային հյուսվածքի առանձնահատկությունից, այլեւ ենթատեքստային հուշարարության որոշակիությունից, երեւույթների մտային հարաբերումների հաշտ ու նուրբ անցումներից, գործողությունների կատարման ժամանակային հերթագայության մեջ աստիճանաբար հասունացող տագնապների, կյանքի կոշտ ու կոպիտ, բարդ ու ինքնօտարացման հոգեբանական գործոնների փաստարկումներից: Ի դեպ, բոլոր բակունցագետներն էլ սխալվում են վեպի չիրապարակված հատվածի շուրջ արտահայտած իրենց ենթադրություններով՝ առաջադրելով սյուժետային գծի, հավանական եւ անհավանական ինչ-ինչ զարգացումներ, ասենք՝ Սալբիի եւ Արզումանի սիրո մասին, Խաչանի՝ բանակից ազատ-

վելու նպատակով «ծխախոտի, ջուր խմելու եւ նմանօրինակ դրսեւորումների շուրջ»։ Սա այն պարագայում, երբ մեծ գրողի շուրջ՝ նրա աչքի առաջ, տեղի են ունենում զանգվածային աքսորներ, գնդակահարություններ, դաժան ու կոպիտ ունեզրկումներ, բանտարկություններ, ձերբակալվում էին գործարար ու երկիրը շենացնող մարդիկ, ժողովուրդը մատնվում էր սովամահության։ Բակունցը՝ գրականության նկատմամբ ունեցած հայացքներով, իրականությունը կեղծելու անկարողությամբ, վաղվա օրվա նկատմամբ ունեցած տագնապներով ու բյուրեղյա ազնվությամբ, չէր կարող ամենադուրյզն չափով անգամ նմանվել նրանց, ովքեր հանուն գրական փառքի քաղաքական ստրկահաճության դաշն էին կնքել իշխանությունների հետ։ Նորից հիշեցնենք, որ Բակունցը գրում է դարերի հոլովույթում բյուրեղացած հայոց համայնքի մասին, բայց նյութը շարադրում է կոլեկտիվացման տարիներին, երբ աղետաբեր այդ պետական գործընթացը հրահանգում է գյուղացիությանը խլել կալվածատերերից ոչ միայն հողը, այլև նրանց ինչքը, ֆիզիկապես ոչնչացնել այսպես կոչված կալվածատերերի դասակարգը։ Կարմրաքարում տեղի ունեցող բնականոն զարգացման ընթացքը, կամա, թե ակամա, համադրվում է նոր ժամանակներում՝ գյուղական համայնքները քայքայելու նպատակով հրահանգավորված հեղափոխական փորձառության հետ։ Տարաբեւեռ ժամանակների այսօրինակ համադրման արդյունքում բացվում է ժողովրդի միասնականությունը երկատող վիճի՝ մի կողմում՝ հարուստներ, մյուս կողմում՝ աղքատներ, եւ օրվա իշխանությունների կողմից արդարացված դասակարգային պայքարն ու կոպակության ոչնչացումը։ Դժբախտաբար, «Կարմրաքար» վեպի շուրջ եղած քննական վերլուծությունները հիմնականում կատարվել են այս մտայնության թանձր ազդեցությամբ։ Անսովոր երեւոյթի (սղոցարանի կառուցումը) նկատմամբ գյուղացիների դրսեւորած տրտույնն ու նրանց խոսքի բողոքավոր հնչերանգն անգամ պետք է դառնան պետական վերաբերմունքը ձեւավորող քաղաքականություն՝ կուլակաթափությունն ու ունեզրկումը արդարացնելու, պատժառաքանելու կովան։ Բակունցագիտության երախտավոր Սուրեն Աղաբաբյանն իրավացիորեն նկատում է, որ Բակունցի վիպական համակարգում «Հիբանի եւ որդիների գիծը չի առանձնացվում որպես վիպական կոնֆլիկտի «հակադիր ծայրաթեւ»<sup>1</sup>։ Սա խորապես ժշմարիտ եւ ստույգ հետեւություն է, որովհետեւ գրողն իրապես մերժում է հայոց համայնքի մեջ դասական կուլակության գոյությունը եւ առաջադրում կյանքի վերափոխման ընթացքը պայմանավորող աշխատասեր ու նախաձեռնող մարդկանց խնդիրը։

<sup>1</sup> Սուրեն Աղաբաբյան, «Ակսել Բակունց» 1963թ., էջ 321:

Վաստակաշատ եւ փորձառու քննադատը, նրբորեն նկատելով եւ ձեւակերպելով Բակունցի վեպը քննության ենթարկելու վերոհիշյալ ժշգրիտ կանխադրույթն ընդհանուր շարադրանքի մեջ, սակայն, ստիպված այն փաթեթավորել է գործող քաղաքականության գաղափարախոսությամբ: Բոլոր պարագաներում Հիբանի եւ նրա որդիների գործունեությունը, նրանց կուտակած հարստությունը ծառայում են համայնքի բնականոն զարգացմանը՝ առանց կոլեկտիվացման տարիներին հատուկ սոցիալ-քաղաքական կատակիիզմների, բռնի ու բարբարոս ունեզրկումների, առանց աքսորի ու գնդակահարումների: Հայոց համայնքներն ազգապահպան կառույցներ էին՝ իրենց կառավարման համակարգով, ներքին օրենքներով՝ ազատ ու ինքնուրույն: Համայնքի անդամներն ունեին իրենց հողատարածքները՝ ըստ ընտանիքի անդամների, իրենց ունեցվածքը տնօրինելու իրավունք եւ բազմապատկելու հնարավորություններ: Մշակում էին պատերազմ գնացած մարդկանց հողերը, օգնում աղքատ ընտանիքներին: Եվ պատահական չէ, ինչպես նկատում է Ս.Աղաբաբյանը, որ Բակունցը «Կարմրաքարում» կառուցվածքային իմաստով «հրաժարվում է կոնֆլիկտի այն ըմբռնումից, որ բնորոշ էր քննադատական ռեալիզմի վիպագրությանը»: Այդ այդպես է, որովհետեւ արմատապես վերափոխված իրականությունը գրողին կանգնեցնում է նոր խնդիրների առաջ: Անագատ համակարգում ազատ գրողի միտքն ու մտածումի ուղղությունը, ժամարտությունն ընկալելու եղանակը հուրքավորվում են որոնումների ստեղծագործական հայտնությամբ: Սա առավելապես վերաբերում է վիպական կառույցին: Ավարտված վեպի անավարտ մնացած հրատարակությունը հաստատում է, որ չհրապարակված հատվածն արտացոլում է կոլեկտիվացման տարիների բռնի ու դաժան գործընթացը՝ պայմանավորված քաղաքական, տնտեսական վերափոխումների եւ մարդկային հարաբերությունների՝ նոր ժամանակներում ձեւավորվող, հրահանգավորված ու անբնական չափորոշիչներով: Ինչպես գրում է Սուրեն Աղաբաբյանը, «...«Կարմրաքար» վեպի բնակիչներից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատկությունը, իր ձայնի ինքնատիպ երանգը, որով եւ ստեղծվում է ժողովրդական կյանքի չբեկբեկված ռիթմը, մասնատման չենթարկված կյանքի ամբողջական պատկերը: Ժողովրդական բազմանդամ ընտանիքի ամեն մի ներկայացուցիչ իր կոնկրետ բնավորությունն ունի, իր դեմքն ունի, արտահայտում է ազգային կյանքի այս կամ այն առանձնահատկությունը, ազգային կյանքի այս կամ այն գիծը»: Վաստակաշատ քննադատը բացում է գրողի խոսքի ենթատեքստը, մասսայական տեսարանների քննության հատվածում բանաձեւում համայնքի անդամների համախմբման, մեկը մյուսին սատարելու, իրար օգնելու, իրար հարեհաս լինելու խորապես մարդկային սովորույթը: Բայց փոխվում են իշխանությունները, կառա-

վարման համակարգերը, փոխվում են եւ մարդիկ: Նոր կազմավորվող կոլեկտիվի անդամը բարոյապես պատասխանատու է ոչ միայն իր, այլև կոլեկտիվի մյուս անդամների գործունեության եւ ամբողջ կոլեկտիվի համար: Առանձին անհատը երբեմն կարող է ավելի լավ հասկանալ կոլեկտիվի խնդիրները, քան նրա անդամների մեծամասնությունը: Սա հրահանգված առաջադրույթ է, որին պիտի ենթարկվեն բոլորը: Վերետում՝ Ստալին, ներքետում՝ «որոտման որդիք»: Նման պարագաներում պարզ ու միամիտ մարդիկ վերածվում են դիմագուրկ կատարողների, վիզ ծռում կոլեկտիվի խնդիրները «հասկացող» անհատի առաջ, դառնում նրա հրահանգները կատարող կամակատար՝ ստանձնելով մեկը մյուսին հսկելու, մեկը մյուսին մատնելու պարտականություն: Աղավաղվում ու պղտորվում են պարզ հոգիները: Այդ աղավաղված ու պղտորված միջավայրում էլ առաջ են գալիս ժողովրդի ու հայրենիքի ծակատագիրը տնօրինող «որոտման որդիք», որոնց վարած միանման ու միագիծ քաղաքականությամբ անմիաբանության հին հիվանդությունը լիցքավորվում է՝ նոր, հեղափոխական էներգիայով: Աշխուժանում են ծույլ եւ անբան, փառամուլ ու իշխանատենչ մարդիկ՝ խտացնելով մատնիչների շարքերը: Վիպական պատումի մեջ կան ներքին հոսքեր, երկխոսություններ, դեպքեր ու դիպվածներ, որոնք հուշում, ուղղորդում են վեպի չիրապարակված հատվածի զարգացման ուղղությունը, մարդու եւ հողի միջեւ եղած, դարերով սրբագործված բարեկամության խաթարումը: - Առաջ հողը պտուղ էր տալիս, հիմա հողը խռովել է... Կովը, որ կով է, էլի չարացած ժամանակ կաթը քաշում է... Հողն էլ էդպես է: Երեսը հազար մարդ է կոխ տալիս, թքում են, արյուն են թափում... Արտի մեջ սատկած շուն են քցում... էլ են հողը պտուղ կտա՞: Մի խոսքով. «հողը խռովել է»:

Նոր իշխանությունները ստեղծում են մարդու նոր տեսակ, համահարթում հասարակության անդամների մտածողության, աշխատանքի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի անհատական ընկալումներն ու վարքագծի առանձնահատկությունները եւ ընդհանրապես քաղաքական ու քաղաքացիական նկարագիրը: Բակունցի մտահոգությունը հայրենի հողից պոկված, ինքն իրենից հեռացող, ինքն իրենից օտարվող, հայրենի բնաշխարհից դուրս մղվող մարդն է: Վիպական նյութը շարադրելիս մեծ գրողն իր թիկունքում մշտապես զգացել է Սարդարապատից մինչեւ Երեւանի մատույցները ձգվող աքսորականների հառաչանքը, նրանց անհատականությունը հաստատող ավանդական որակների կորստի ցավն ու կոլեկտիվացման գործընթացի ողբերգականությունը: Հենց ցավի եւ ողբերգականության այդօրինակ զգացումն է կյանքի կոչել վեպը: Եվ քանի որ գրողի նպատակը հին համայնքի եւ նոր՝ կոլեկտիվացման, ասել է թե տարաբնույթ ժամանակների եւ ավելի քան տարաբնույթ իրավիժակների համադրման գեղարվեստական պատկերումն է, ինքնին

հասկանալի է դառնում, որ վեպի երկրորդ՝ չիրապարակված մասի պահանջով է գրվել հրապարակված մասը: Նշանակում է, որ գրողի ասելիքը, ծանրության կենտրոնը խտացված է չիրապարակված երկրորդ մասում: Այսօր էլ, ամենասովորական ընթերցողն անգամ կզգա, որ հրատարակված հատվածի վերջին գլուխը՝ «Ձեյթայի ավերումը», պարզապես առանձնացված մի պատում է, որ բոլորովին էլ կապ չունի վեպի նախադրույթի հետ: «Փաստարկումների առարկայական ձեւակերպումները, վեպի վերջնամասի առիթով, ոչ միայն կասկածահարույց են, այլև ուղղակի չեն համապատասխանում վիպական միջավայրին, կապ չունեն գրողի ստեղծագործական մտահղացման հետ: Ինչպես վկայում է Բակունցի այրին՝ Վարվառա Զիվիջյանը, վեպի վերջին գլխում պետք է պատկերվեր համատարած կոլեկտիվացումը եւ Կարմաքար գյուղում կոլտնտեսություն ստեղծելը»<sup>1</sup>: «Կարմաքարը» անավարտ չէ, այլ, ինչպես գրում է Բակունցը 1932-ին գրած ինքնակենսագրականում, «անավարտ տպած» վեպ է<sup>2</sup>: Գեղարվեստական այս հրաշալի կոթողը վիրավոր է, թռիչքի պատրաստ, բայց թեւերը ջարդած արծվի նման: Խնդիրն այն է, որ հենց վեպի տպագրման ժամանակ քննադատությունը թշնամական վերաբերմունք էր դրսևորում Բակունցի նկատմամբ, այն էլ այնպիսի եռանդով ու կրքով, որ նրան չէր կարող պաշտպանել անգամ ինքը՝ Աղասի Խանջյանը: Բակունցն ազգային ծակատագրով մտահոգված, անկեղծ ու անմիջական մարդ էր: Նա անկարող էր գունազարդել իրականությունը, կեղծել մարդկային ու հասարակական հարաբերությունների բնույթը, երկրում կատարվող անարդար ու բռնի գործընթացները: Եղել են այնպիսի պահեր, հիշում է Վ.Զիվիջյանը, «որ Բակունցը Ա.Խանջյանի մոտից եկել է հուզված, ծնշված տրամադրությամբ»: «Զեր կարողանում կատարել նրա պահանջը, վերջին գլուխը ոչ մի կերպ չէր գրվում այնպես, ինչպես պահանջում էին նրանից»<sup>3</sup>: Նախ պարզ է դառնում, որ Խանջյանը եւ Բակունցը գրուցում են գրական տեքստի շուրջ, ավելի ստույգ՝ քննարկում վեպի վերջին գլուխը, որի մեջ ցանկանում էր ինչ-ինչ ուղղումներ մտցնել Աղասի Խանջյանը՝ նպատակ ունենալով մեծ գրողին փրկել աղմկարարների վտանգավոր հարձակումներից: Բակունցն էլ չէր կարող կատարել Խանջյանի պահանջած փոփոխությունները, այլապես կխաթարվեր ստեղծագործական մտահղացման ամբողջականությունը: Հայտնի է, որ վեպը գրվեց ու ամբողջացավ Պետերիհոֆում՝ հանգստյան տանը: Եվ, ըստ էության, գրվեց

<sup>1</sup> Այդ մասին տե՛ս Ռաֆայել Իշխանյանի «Մեր ինքնության գլխավոր նշանը» գիրքը, էջ 199, Երեւան, 1999թ.:

<sup>2</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200:

<sup>3</sup> Ռաֆայել Իշխանյան, «Մեր ինքնության գլխավոր նշանը», Երեւան, 1991թ., էջ 200:

այնպես, ինչպես հղացել էր մեծ գրողը: ... Բայց հայոց կյանքի բայցե-  
րը... Ավարտված վեպը չունեցավ ոչ մեկ ընթերցող... Տան խուզարկու-  
թյան պահին վեպը կնոջ հնարամտությամբ փրկվեց կայանավորումից,  
բայց որտե՞ղ եւ ո՞ր, ո՞ւմ մոտ հանգրվանեց... ցայսօր անհայտ է: Սպա-  
սենք եւ հուսանք... Խորհրդային իշխանության ամենավտանգավոր, ամենադժան  
տարիներին մեծ գրողը խիզախեց՝ գրելու իր հերթական  
գլուխգործոցը: Ես աշխատեցի նորովի ներկայացնել «Կարմրաքար» եր-  
կի հրապարակված մասը եւ փորձեցի կարդալ այդ հրաշալի վեպի  
չտպագրված հատվածը: Ստացվեց, թե չստացվեց, թո՛ղ ընթերցողը որո-  
շի: